

Paweł Kmieć

 <https://orcid.org/0009-0000-5819-9081>

Uniwersytet Łódzki

Wydział Studiów Międzynarodowych i Politologicznych

90-127 Łódź, ul. Składowa 43

kmiec.kontakt@gmail.com

ODPOWIEDZIALNOŚĆ JAKO ODPOWIEDŹ NA WARTOŚCI

Responsibility as an Answer to Values

Streszczenie

Celem niniejszego artykułu jest ukazanie pojęcia „odpowiedzialność” w jego interdyscyplinarnym znaczeniu, a również w ujęciu filozoficznym oraz językowym. Drugim istotnym celem pracy jest podkreślenie istoty odpowiedzialności w życiu ludzkim i uwidocznienie, że jest ona kluczowym elementem do wypełniania wartości oraz odnalezienia sensu własnego istnienia. W pracy również została zawarta historyczna transformacja znaczeniowa pojęcia od starożytności do czasów współczesnych.

Do napisania artykułu autorowi posłużyła analiza artykułów naukowych o charakterze filozoficznym i językowym, słowniki pojęciowe, encykliki papieskie oraz książka autorstwa Victora Frankla – *Człowiek w poszukiwaniu sensu*. Autor posłużył się też etymologią słowa pochodzącą z prawa rzymskiego, co stanowi punkt wyjściowy do dalszych rozważań i transformacji znaczenia słowa na przestrzeni epok. W starożytności przede wszystkim odnosiło się do sfery sądowniczo-prawnej, w chrześcijaństwie rolę zaczęła odgrywać wolna wola i sprawowanie woli boskiej, w oświeceniu nastąpiło rozgraniczenie między porządek, a wolę, co stanowi fundament rozważań dwudziestowiecznych filozofów przede wszystkim w sferze moralności i etyki. Swoje wnioski autor konfrontuje z dziełem autorstwa Victora Frankla przedstawiającego istotę odpowiedzialności w warunkach obozu koncentracyjnego.

Artykuł uwidacznia trudność w jednoznacznym zdefiniowaniu pojęcia „odpowiedzialność”, co może posłużyć do dalszych badań językoznawczych, literackich dotyczących tego pojęcia.

Słowa kluczowe: odpowiedzialność, obowiązek, powołanie, odpowiadanie, filozofia, zobowiązanie, respondere, responsum, imputare, sens.

Summary

This article aims to explore the interdisciplinary concept of “responsibility”, delving into its philosophical and linguistic dimensions. A significant focus is placed on elucidating the essence of responsibility in human life, emphasizing its pivotal role in realizing values and discovering the meaning of existence. The work also traces the historical transformation of the concept from antiquity to modern times.

The author conducted an analysis of philosophical and linguistic scientific articles, consulted concept dictionaries, examined papal encyclicals, and drew insights from Victor Frankl’s book, *Man’s Search for Meaning*. Additionally, the author explored the etymology of the word rooted in Roman law, providing a foundation for its evolution across eras. In antiquity, the concept primarily pertained to the judicial-legal sphere, while in Christianity, the notions of free will and the exercise of divine will gained prominence. The Enlightenment era introduced a distinction between order and will, forming the basis for 20th-century philosophical considerations, particularly in the realms of morality and ethics. The author juxtaposes their conclusions with Victor Frankl’s depiction of responsibility in concentration camp conditions, highlighting the challenges in unequivocally defining the concept.

This article contributes to the ongoing discourse on “responsibility” and serves as a springboard for further linguistic and literary research on the subject.

Keywords: responsibility, duty, vocation, answering, philosophy, commitment, responder, responsum, imputare, sense.

WSTĘP

Na przestrzeni wieków wiele aspektów życia społecznego uległo zmianie, m.in. ustrój feudalny czy system patriarchalny. Elementem, który łączy wszystkie epoki jest obowiązujący w każdej z nich system aksjonormatywny, czyli zespół norm i wartości regulujących funkcjonowanie danej społeczności i nadających jej pewne ramy, dzięki którym nie panuje chaos. Jednak sam system wartości jest bezużyteczny bez powszechnej odpowiedzialności za jego przestrzeganie. Można zatem stwierdzić, że odpowiedzialność katalizuje procesy społeczne, pozwala zrzeszać ludzi wokół określonych wartości bądź przedmiotów, za które członkowie grupy czują się współodpowiedzialni. Mimo że samo pojęcie wydaje się bardzo proste i zrozumiałe, jest ono jednym z trudniejszych do zdefiniowania. Jego znaczenie jest wielowymiarowe i odnosi się do rozlicznych aspektów życia ludzkiego: od odpowiedzialności za siebie i własne życie, przez odpowiedzialność za drugiego człowieka po odpowiedzialność prawną za popełniane uczynki. Wielość sfer, których dotyka odpowiedzialność, sprawia, że nie można ograniczyć jej znaczenia do pojedynczej, uniwersalnej definicji. Znaczenie słowa musi zostać ujęte w sprecyzowanym kontekście, w którym jest używane. Próby sformułowania definicji odpowiedzialności podejmowali wielcy myśliciele: Karol Wojtyła, Józef Tischner, Joseph Ratzinger i Victor Frankl. Czym zatem jest odpowiedzialność? Jakiej jej wymiary można wyodrębnić? W jaki sposób może być ona interpretowana?

ETYMOLOGIA I ZNACZENIE SŁOWA W MYŚLI FILOZOFICZNEJ

Zdefiniowanie *odpowiedzialności* jest wyzwaniem nie tylko dla współczesnych filozofów. Słowo *odpowiedzialność* pochodzi od łacińskich słów użytych w prawie rzymskim: *respondare* i *responsum*, zawierających przedrostek *re-*, odwołujący się do idei powtarzania oraz czasowniki *spondare* i *sponsum*, oznaczające przede wszystkim ‘odpowiadać’ lub ‘zobowiązywać’ (Schwartlander, 2004, 175). W tym znaczeniu odnosiło się przede wszystkim do sfery prawnej i sądowniczej – człowiek odpowiadał przed sądem za popełnione uczynki bądź wykroczenia przeciwko społeczeństwu, a jednocześnie zobowiązywał się do naprawienia wyrządzonej szkody. W swoich pracach do tego wymiaru odpowiedzialności nawiązywał Paul Ricoeur (francuski filozof XX w.), wychodząc od łacińskiego słowa *imputare*, oznaczającego przypisywanie komuś sprawczości określonych działań i czynów, jednocześnie czyniąc go za nie odpowiedzialnym (Zielińska, 2012, 175).

Oprócz sfery prawno-sądowniczej odpowiedzialność czerpie swoje znaczenie z tradycji rzymsko-stoickiej, w której była rozumiana jako *officium*, czyli obowiązek bądź służbę (Schwartlander, 2004, 174). W tym wymiarze można zauważyć, że człowiek jest powołany do wypełniania powierzanych mu zadań i to przez ich wykonanie dowodzi swojej odpowiedzialności. Warto zaznaczyć, że osoba jest odpowiedzialna nie tylko za rzeczy, które zrobiła, ale również za te, które powinna była zrobić, ale ich wykonania zaniechała. Wówczas zachodzi zło, ponieważ jednostka nie dokonała tego, co powinna była, a tym samym zaniechała potencjału, którym została obdarzona. Pojęcie wraz z czasem ewoluowało i nabierało nowego znaczenia. W tradycji chrześcijańskiej odpowiedzialność i obowiązek były rozumiane jako posłuszeństwo wobec Boga i należyte sprawowanie jego woli na Ziemi. Chrześcijaństwo podkreśla, że każdy człowiek jest wolny w swoich wyborach, a za te niewłaściwe, które doprowadziły do złego, poniesie konsekwencje na sądzie ostatecznym. Odpowiedzialność była nierozzerwalnie powiązana z bojaźnią Bożą, więc za człowieka odpowiedzialnego można było uznać osobę podążającą za przykazaniami i dogmatami ustalonymi przez kościół katolicki. Natomiast w oświeceniu, w epoce racjonalności, oprócz prawa i porządku, którego człowiek musiał przestrzegać, jeszcze większe znaczenie zyskała wolność woli ludzkiej – aby człowiek mógł być za coś odpowiedzialny, musi być wolny w swoich czynach i decyzjach. Nie ma odpowiedzialności bez wolności. Myśl oświeceniowa była punktem wyjściowym dla rozważań XX-wiecznych filozofów.

Nierozzerwalna więź odpowiedzialności i wolności jest bardzo bliska idei proponowanej przez Karola Wojtyłę w pracy *Osoba i czyn*. Autor stwierdza w niej, że człowiek przede wszystkim „posiada zdolność odpowiadania wolą na wartości” (Wojtyła, 1969, 178). Oznacza to, że osoba może dzięki swojej woli brać na siebie odpowiedzialność za swoje wartości i czyny, aby ich bronić. Jednakże,

odpowiedzialność nie ma prawa zaistnieć w momencie, kiedy jednostka była przymuszana do podjęcia określonego działania. Wolność stanowi klucz i niezbędny element w myśli odpowiedzialności moralnej i naturalnej – musi ona wynikać z wnętrza człowieka, z jego intencji, a nie z uwarunkowań zewnętrznych wpływających na jego zachowanie. W tym kontekście człowiek jest odpowiedzialny nie tylko przed innymi, ale również przed samym sobą i swoim sumieniem.

Do tej pory w każdej epoce i myśli pojawiał się element „odpowiadania”, a skoro jest odpowiedź, to wcześniej musiało być pytanie bądź inny komunikat skłaniający ku niej. Taką wizję prezentuje Józef Tischner (polski prezbiter, profesor i filozof) w idei dialogicznego wymiaru odpowiedzialności. W procesie jest obecny pytający i odpowiadający – pytający wzywa do reakcji, a odpowiadający poprzez odpowiedź na wezwanie dowodzi swojej odpowiedzialności (Tishner, 1990, 81). W tym wymiarze odpowiedzialność najpełniej ukazuje się przede wszystkim w bezpośredniej relacji między ludźmi, gdzie jeden jest dla drugiego i bierze odpowiedzialność jeden za drugiego. W filozofii dialogicznej następuje wyrwanie jednostki z jej egoistycznej tożsamości i otwarcie się na innego. W człowieku potrafiącym zaspokoić swoje potrzeby i zapewnić sobie trwanie w szczęściu i istnieniu, rodzi się poczucie pustki i pragnienie drugiego, dla którego mógłby zrobić to samo. Dopóki ta chęć nie zostaje zaspokojona, to głód innego pogłębia się i nie daje o sobie zapomnieć. Przejście od odpowiedzialności za siebie i swój byt do odpowiedzialności za innego pozwala człowiekowi zwracać uwagę na niedolę i potrzeby osób doświadczających trudności bądź niesprawiedliwości, dzięki temu możliwe staje się szerzenie dobra i niesienie pomocy dla drugiego, a nie dla własnych korzyści. Aby można było mówić o odpowiedzialności dialogicznej, należy zwrócić uwagę, by obie strony były autentyczne wobec własnego „ja” i wolne w swoich działaniach. Od przyjęcia odpowiedzialności za drugiego jest bardzo cienka granica do przyjęcia odpowiedzialności za świat, ponieważ świat stanowi całość życia człowieka i jego działań. Wypełniając odpowiednio obowiązki, troszcząc się o innych i reagując w momentach doświadczania krzywdy, osoba przyczynia się do poprawy sytuacji na świecie, przez co zaczyna rozumieć szersze znaczenie podejmowanych decyzji i aktywności – wie, że jej czyny wywierają wpływ nie tylko na bliskie otoczenie, ale również szersze grono. Jednakże, aby człowiek mógł być odpowiedzialny za świat, najpierw przede wszystkim musi być odpowiedzialny w nim, dlatego, jeżeli zacznie zaniedbywać obowiązki i powierzone zadania, powinien wrócić do początku procesu i wziąć na nowo odpowiedzialność przede wszystkim za siebie.

Obecnie, w czasach współczesnych, odpowiedzialność nabiera coraz szerszego znaczenia i charakteru wspólnotowego, który przekracza własne ja, a nawet wychodzi ponad relacje z innym. Ma to przede wszystkim związek z zaawansowanym stopniem globalizacji i wzrostu współzależności między społecznościami, które w niektórych przypadkach są oddalone od siebie o tysiące kilometrów. Jednym z przykładów jest kryzys ekonomiczny z 2008 roku, zapoczątkowany

w Stanach Zjednoczonych, który swoje skutki miał na całym świecie. Oprócz tego kryzysy, których doświadcza dzisiejsze społeczeństwo, nie dotyczą tylko danego regionu bądź państwa, a niosą ze sobą zagrożenia globalne, takie jak m.in. zmiany klimatyczne, wyczerpywanie zasobów wodnych i surowcowych oraz pogłębiające się nierówności. Skłania to ludzi do refleksji nad własnym zachowaniem na poziomie jednostki i podejmowania działań mogących przyczynić się do poprawy sytuacji światowej. Jednym z przykładów odpowiedzialności wspólnotowej jest 15 celów zrównoważonego rozwoju ustalone przez Organizację Narodów Zjednoczonych w 2015 roku jako strategia wdrażania zmian w państwach członkowskich do 2030 roku. Dotyczą one przede wszystkim takich sfer, jak walka ze skrajnym ubóstwem, głodem, nierównościami społecznymi i budowanie jakościowej edukacji. Warto zdefiniowania w tym wymiarze jest pojęcie *zrównoważonego rozwoju*. Według norweskiego premiera Gro Harlem Brundtlanda jest to „zaspokajanie potrzeb teraźniejszości bez narażania na szwank możliwości przyszłych pokoleń na zaspokajanie własnych potrzeb” (Poter, Kramer, 2006, 3). Odpowiedzialność przestaje być rozumiana jako coś, co się dzieje tu i teraz, a nabiera wymiaru dalekowzrocznego, w którym podkreślane są dalekosiężne skutki działań podejmowanych w teraźniejszości. Doskonale tę myśl zawarł papież Benedykt XVI w *Caritas in veritate* – „solidarność to przede wszystkim fakt, że wszyscy czują się odpowiedzialni za wszystkich” (Benedykt XVI, 2023).

WYJĄTKOWE ZNACZENIE ODPOWIEDZIALNOŚCI W DZIELE VICTORA FRANKLA *CZŁOWIEK W POSZUKIWANIU SENSU*

Odpowiedzialność w ujęciu Victora Frankla jest o tyle wyjątkowa, że została ujęta w realiach obozu koncentracyjnego, gdzie wszelka moralność, zasady i wcześniejsze wartości w wielu przypadkach przestawały mieć jakiegokolwiek znaczenie – liczyło się tylko, żeby przetrwać za wszelką cenę. Sam Frankl urodził się w 1905 roku w Wiedniu, w rodzinie żydowskiego pochodzenia. Swoje młodzińcze lata spędził w rzeczywistości I wojny światowej, doświadczał okrucieństw masowego rozlewu krwi i walki na globalną skalę. Następnie studiował medycynę, specjalizując się w zagadnieniach psychiatrii i neurologii. Już będąc studentem, pasjonował się tematyką egzystencjalizmu, często zadawał sobie pytania o sens istnienia ludzkiego. W pierwszych latach swojej kariery naukowej mocno inspirował się pracami i dokonaniem Sigmunda Freuda, lecz później odrzucił jego koncepcję, krytykując ją jako zbyt deterministyczną. Początki jego pracy w zawodzie psychiatry były obiecujące, wyróżniał się na tle innych podejściem i nastawieniem do pacjentów, a w 1939 r. został kierownikiem Katedry Neurologii Szpitala Rothschilda. Tego samego roku stał się świadkiem drugiej wojny – na

świecie i w trakcie swojego życia. Fakt, że miał żydowskie korzenie, nie wróżył dobrego scenariusza jemu i jego rodzinie, jednak pomimo możliwości ucieczki do Stanów Zjednoczonych, Frankl zdecydował się solidarnie pozostać ze swoimi bliskimi w Austrii. Do czasu wtrącenia do obozu koncentracyjnego w 1942 r. pracował nad rękopisem dzieła mającego być załącznikiem nowej formy psychoterapii – logoterapii. W odróżnieniu od swoich poprzedników nie przywiązywał aż takiej uwagi do kwestii związanych z przeszłością, a o wiele większe znaczenie nadawał przyszłości.

W obozie wszystkie notatki zostały mu odebrane, co znaczyło, że dzieło jego życia mogło nigdy nie zostać opublikowane. Wiele osób uznałoby, że jest to sytuacja bez powrotu, szczególnie w miejscu, w którym szanse na przeżycie kurczą się z każdym dniem. Dla Frankla myśl o tym, że nie ma innej osoby na świecie, która za niego mogłaby to napisać, okazała się źródłem nadziei i siły potrzebnej do przezwyciężenia nieludzkiego traktowania w obozie.

Kiedy uświadomimy sobie, że nie da się zastąpić jednego człowieka drugim, rola odpowiedzialności, jaką ponosimy za własne życie i jego podtrzymywanie, ukaże nam się w całej swej wielkości (Frankl, tłum. 2016, 75).

W tym fragmencie Frankl doskonale obrazuje, że sam fakt tego, że każdy jest inny i niepowtarzalny, rodzi odpowiedzialność. Pomogła ona mu nie pogрузić się w beznadziei i rozpacz, odnalazł dzięki niej sens własnego istnienia, który musiał wypełnić niezależnie od okoliczności. Droga wiodąca przez czyn i działanie jest jedną z dróg do odnalezienia sensu, zaprezentowanych przez autora w dziele *Człowiek w poszukiwaniu sensu*.

Drugim sposobem na radzenie sobie w trudnych sytuacjach jest spotkanie lub doświadczenie czegoś. Przed zesłaniem do obozu poślubił Tilly Grosser, z którą został rozdzielony w 1944 r. w momencie przeniesienia więźniów z Theresienstadt do Auschwitz. Wielokrotnie w stanie wycieńczenia i wyciępienia wspominał żonę, nie wiedząc czy dalej żyje. Wspomnienia miały o wiele głębszy wymiar, były niemalże transcendentalne. Franklowi w najtrudniejszych chwilach towarzyszyła jej postać, z którą prowadził dialog, jakby stała tuż obok niego fizycznie. Nierozzerwalna więź łączącej ich miłości nie pozwalała pogрузić się w letargu i agonii, a odwrotnie – sprawiała, że Victor Frankl chciał walczyć dalej o życie pomimo nieludzkiego traktowania.

Człowiek, który zda sobie sprawę z odpowiedzialności, jaką ma wobec innej ludzkiej istoty, która go kocha i z niecierpliwością wyczekuje jego powrotu, albo wobec jakiejś nieukończonych pracy, nigdy nie będzie zdolny odebrać sobie życia. Wie już, dlaczego żyje, a to pozwoli mu znieść to, jak żyje (Frankl, 2016, 75).

Wzięcie na siebie odpowiedzialności za drugą osobę w ostateczności sprowadza się do tego, że gdzieś na świecie istnieje człowiek, na którym drugiemu

zależy. Niezależnie od odległości od niego, świadomość jego istnienia nie pozwala odebrać sobie życia albo utonąć w beznadziei i bezsensie. Można założyć, że kluczowym elementem w odnalezieniu sensu i powołania jest odpowiedzialność. Przyjmując wobec kogoś bądź czegoś zobowiązanie, człowiek obiecuje, że nie zawiedzie i doprowadzi dzieło do końca, w innym przypadku skazuje siebie na karę zaniechania albo na utratę czyjegoś zaufania i swojej wiarygodności. Odpowiedzialność jest na tyle niezbędna w istnieniu, że nawet realia obozu koncentracyjnego nie są w stanie złamać wewnętrznie człowieka, bowiem wie on, że okrucieństwo wokół niego nie zwalnia go z odpowiadania za własne czyny.

Ostatnią drogą prowadzącą do znalezienia sensu, według Frankla, jest cierpienie, którego w jego życiu nie brakowało. Frankl uważa, że człowiek jest w stanie wznieść się ponad ból i przykre doświadczenia i uczynić z nich własne, niepowtarzalne zwycięstwo oraz symbol siły ducha, że przeszedł przez to i nie poddał się pod naporem złego. Jednak, jak sam podkreśla, cierpienie nie jest warunkiem znalezienia sensu – „jeżeli zaś można go uniknąć, sensownym działaniem będzie usunąć jego przyczynę, ponieważ przyjmowanie cierpienia, które nie jest konieczne, to raczej masochizm, a nie heroizm” (Frankl, 2012, 126). Jedynie człowiek odpowiedzialny jest zdolny, aby przejść przez cierpienie i uczynić z niego swój triumf, ponieważ wie, że jeżeli się mu podda, to zaniecha potencjału, nie wypełni powołania i zawiedzie ludzi, których kocha. Cierpienie nie jest niezbędne na drodze do odnalezienia sensu, ale odpowiedzialność już tak – nie ma sensu bez odpowiedzialności.

ZAKOŃCZENIE

Odpowiedzialność mimo swojego intuicyjnego znaczenia, obecnego w głowach ludzi, jest pojęciem wielowymiarowym i głębokim. Może być rozpatrywana w sferze sądowiczo-prawnej, gdzie człowiek przede wszystkim odpowiada za popełnione wykroczenia, jest to jednak najbardziej podstawowy i najpłytszy jej wymiar. Od czasów rozprzestrzenienia chrześcijaństwa, odpowiedzialność nabiera szerszego znaczenia i zaczyna dotyczyć takich sfer, jak moralność, relacje, wolność i wspólnota. Objawia się jako element katalizujący osiągnięcie wyższych wartości w każdym z ww. wspomnianych aspektów życia. Podkreślali to w swoich dziełach Karol Wojtyła, Józef Tischner, Joseph Ratzinger i Victor Frankl. Ostatecznie odpowiedzialność sprowadza się do odpowiadania za coś lub za kogoś, w tym za siebie. Człowiek w relacji z losem, ze światem czy z Bogiem nie jest nadawcą, a adresatem zobowiązaniem do odpowiedzi na otrzymane wezwanie, nawet jeżeli oznacza ono cierpienie.

BIBLIOGRAFIA

- Benedykt XVI (2023). *Caritas in veritate*. W: *Caritas in veritate – Encyklika, Benedykta XVI / BENEDICT XVI*, <https://vatican.va>, accessed: 11.07.2023.
- Frankl, V. (2016). *Człowiek w poszukiwaniu sensu*. Warszawa: Czarna Owca.
- Kruszyński, R.J. (2015). *Odpowiedzialność naturalna człowieka*. Acta Universitatis Lodzianensis. Folia Iuridica, 74, 9–19.
- Porter, M., Kramer, M. (2006). *Strategy and Society. The Link between Competitive Advantage and CSR*, Harvard Business Review, 84 (12), 3–16.
- Schwartlander, J. (2004). *Odpowiedzialność jako podstawowe pojęcie filozoficzne*. W: *Filozofia odpowiedzialności XX wieku (173–185)*, J. Filek (red. i tłum.). Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, https://ruj.uj.edu.pl/xmlui/bitstream/handle/item/259354/schwartlander_filek_odpowiedzialnosc_jako_podstawowe_pojecie_filozoficzne_2004.pdf?sequence=1&isAllowed=y, accessed: 20.03.2023.
- Tischner, J. (1998). *Filozofia Dramatu*. Kraków: Znak.
- Wojewoda, M. (2021). *Odpowiedzialność moralna*. W: *Etyka polityczna (169–185)*, P. Świercz (red.). Kraków: Wydawnictwo Naukowe Akademii Ignatianum.
- Wojtyła, K. (1969). *Osoba i czyn*. Kraków: Polskie Towarzystwo Teologiczne.
- Zielińska, L. (2012). *Od odpowiedzialności za siebie do współodpowiedzialności*. Annales. Ethics in Economic Life, 15, 171–180.